

16. Чепіга І. Взаємодія української і церковнослов'янської мов XVI століття (на матеріалі перекладів Євангелія) // НТШ. – Т. ССХХІХ. – Праці філол. секції. – Львів, 1995. – С. 227-288.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олександр Білих – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри загального мовознавства Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Наукові інтереси: історія української мови.

ЛЕКСИЧНІ ЗНАЧЕННЯ ДІЄСЛІВ ІЗ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКИМ КОРЕНЕМ *moqk-У СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ МОВАХ

Наталія ГРИМАЙЛО (Люблін, Польща)

У статті зіставлено семантику емотивних дієслів мучити (укр.) і tęczyć (пол.), що походять від єдиного спільнослов'янського кореня *moqk- «тиснення, тиснення, тиснення» ('gniecenie, rozgniatanie, tuczenie'), і похідних від них, утворених шляхом додавання префіксів; а також визначено основні значення названих дієслів і додаткові семи, внесені цими префіксами

The paper compares the semantics of the emotional verbs мучити (ukr.) і tęczyć (pol.) formed from the common Slavonic root *moqk- «тиснення, тиснення» ('gniecenie, rozgniatanie, tuczenie') and their derivatives formed by means of prefixation. The main meanings of such verbs are defined as well as their additional senses created by means of prefixes.

Специфіку мовного втілення переживань, емоцій, емоційних станів значною мірою досліджено в лінгвістиці. На думку багатьох дослідників, дієслово як семантично багата категорія має значні можливості для передачі різноманітності значеннєвих відтінків, зокрема емоцій.

Вивчення дієслів на позначення психічних станів людини в сучасній лінгвістиці дозволило розв'язати певні теоретичні завдання: виділити ці дієслова в окрему лексико-семантичну групу та встановити семантичні класи таких дієслів (І. Білодід), визначити їхнє місце серед інших лексико-семантичних груп (Л. Васильєв), дослідити певну специфіку їх значення (Н. Арутюнова) тощо.

Однак ще багато питань, пов'язаних з вивченням лексико-граматичної групи емотивних дієслів, залишається без відповідей. Зокрема, сам термін «емотивні дієслова» на сьогодні, на нашу думку, чітко окреслено лише в праці І. Чепуріної, яка до складу лексико-семантичної групи емотивних дієслів відносить: дієслова з первинною емоційною семантикою, вторинні метафоричні предикати емоцій, асоціативні емотиви та емотиви з «парадоксальною внутрішньою формою» [11, 7-8].

В інших працях об'єктом дослідження визначено дієслова на позначення психічних станів (В. Змажер), емоційних станів (Т. Парасюк), внутрішніх психічних переживань (Н. Прокуденко) або почуттів (Л. Іорданська, Е. Єджейко (Е. Jędrzejko), І. Новаковська-Кемпна (I. Nowakowska-Kempna).

Порівняльна характеристика дієслів цієї лексико-семантичної групи наявна, зокрема, в праці В. Змажер (W. Zmarzer) «Семантична характеристика дієслів психічного стану в російській і польській мовах» (Варшава, 1985). Нині немає жодної праці, в якій би здійснювався конфронтативний аналіз емотивних дієслів на матеріалі української і польської мов.

Завданням пропонованого дослідження є порівняння семантики деяких емотивних дієслів в українській і польській мовах. Об'єктом вивчення стали дієслова з праслов'янським коренем **moǫk-* – *мучити* (укр.), *męczyć* (пол.) і похідні від них.

В етимологічному словнику польської мови за редакцією В. Борися (W. Boryś) (Краків, 2005) походження дієслова *męczyć* пов'язано з праслов'янською формою **moǫčiti* «завдавати муки, мучити» (*'zadawać męki, męczyć, dręczyć'*). Утворилося це дієслово від іменника **moǫka* «тиснення, давлення» (*'gniecenie, rozgniatanie, tłuczenie'*) [3, 319].

Етимологічний словник польської мови за редакцією А. Баньковського (A. Bańkowski) (Варшава, 2000) також подає до дієслова *męczyć* вихідною форму **moǫč-i-ti* зі спільнослов'янським первинним значенням «робити м'яким» (*'czynić miękkim'*) [1, 166].

А. Брюкнер (A. Brückner) в «Етимологічному словнику польської мови» зазначає, що слова *męka, męczyć* походять від кореня **menk-*, що мав значення «м'яти» (*'gnieść'*), з вокалізацією *o* (**monk-*) і коротким носовим голосним [2, 328].

«Етимологічний словник української мови» (К., 1989) подає походження не дієслова *мучити*, а спорідненого слова *му́ка* «страждання», виводячи його від праслов'янської форми **moǫka* «му́ка», пов'язаної з **moǫka* «борошно». За цим словником слово *мука́* походить від праслов'янської форми **moǫka* і пов'язується з **mękьkь* «м'який» Спільноіндоєвропейською вихідною формою є форма **menk* – «м'яти» [7, 531].

О.Преображенський у своєму етимологічному словнику дієслово *мучить* не подає, а походження іменника *му́ка* теж пов'язує зі словом *мука́*. Автор посилається на праці Брандта, на думку якого, можна припустити існування слова **moǫkь* «тертя» («*трение*»), від якого утворилося дієслово **moǫčiti*, що стало мотивуючим для іменника **moǫka* [9, 605].

Таким чином, на основі відомостей, представлених у згаданих етимологічних словниках, українське дієслово *мучити* і польське *męczyć* походять від спільнослов'янського кореня **moǫk-* «тиснення, давлення» (*'gniecenie, rozgniatanie, tłuczenie'*), що виводиться від спільноіндоєвропейського кореня **menk* – «м'яти» (*'gnieść'*).

Протягом подальшого розвитку семантика досліджуваних лексем по-різному розвинулася в українській і польській мовах.

Дієслово *мучити* в сучасній українській мові означає «завдавати мук, фізичних або моральних страждань. *Образно // Бути причиною, джерелом страждань» [10, IV, 833-834].

Дієслово *тęczyć* у польській мові має такі лексичні значення:

1. «викликати біль і страждання; знущатися; катувати» ('*sprawiać ból i cierpienie; znęcać się; tortuować*'); 2. «бути причиною змученості, втрати сил; вичерпувати» ('*powodować zmęczenie, utratę sił; wyczerpywać*') [5, II, 620]; 3. розм. а) «набридати комусь чимось або мати постійні претензії на щось; переслідувати, терзати, замучувати» (pot. '*naprzykrzać się komuś czymś lub mieć stale pretensję o coś; nękać, dręczyć, zamęczać*') б) «робити щось із зусиллям, надто довго, не могли собі зарадити в чомусь» ('*robić coś z wysiłkiem, zbyt długo, nie móc sobie z czymś poradzić*') [5, II, 621].

Як бачимо, основне значення для цих лексем можна сформулювати так: «завдавати комусь муки; бути причиною фізичних або моральних страждань». Це значення є спільним для дієслів в обох мовах і містить у собі всі додаткові відтінки, що в словнику польської мови подаються як окремі значення. Українське дієслово *мучити* вживається з такими самими значеннями, хоча в «Словнику української мови» усі ці значення зведені в одне загальне.

У процесі подальшого розвитку мов від аналізованих дієслів утворюється ряд похідних доконаного і недоконаного виду. Одним з найпоширеніших способів творення форм доконаного виду є префіксація. На думку Я. Токарського (J. Tokarski), дієслівний словотвір за допомогою префіксів є процесом дуже активним і виходить за межі їх «прийменникового» значення, стаючи універсальним засобом формального розрізнення, що є підставою їх семантичного розрізнення [4, 88].

Є. Карпіловська в «Кореневому гніздовому словнику української мови» подає похідні від дієслова *мучити*, що утворюються шляхом додавання таких префіксів: *ви-, до-, з-, за-, на-, пере-, по-, при-, про-* [8].

Відповідне словотвірне гніздо з вершиною *тęczyć* у польській мові не зафіксоване в опрацьованих нами словниках словотвірних гнізд. Однак у згадуваній вище праці В. Змажер зазначається, що аналізоване дієслово в польській мові виступає з префіксами *na-, po-, prze-, u-, wy-, z-* [6, 126]. В етимологічному словнику польської мови за редакцією В. Борися знаходимо також префікс *za-*, наявність якого підтверджено матеріалами опрацьованих словників [3, 319].

Таким чином, в українській мові від дієслова *мучити* похідні дієслова утворюються за допомогою 9 префіксів, а в польській мові для утворення похідних від дієслова *тęczyć* використовується 7 префіксів.

За допомогою префікса *na- / pa-* утворено дієслова *намучити* і *patęczyć*, які мають такі лексичні значення: *намучити* «багато, довго помучити; завдати багато мук, страждань» [10, V, 133]; *patęczyć* розм.

а) «змучити, викликати страждання, біль у багатьох осіб, тварин, познуватися з когось, чогось багато разів або довго» ('zmęczyć, sprawić cierpienie, ból wielu osobom, zwierzętom, poznać się nad kimś, nad czymś wielokrotnie lub długo') [5, II, 809]; б) «змучити, дошкулити багатьом особам; надокучати, терзати» ('zmęczyć, dokuczyć wielu osobom; nadokuczać, nadręczyć') [5, II, 810].

Зіставлення названих вище лексичних значень показує, що префікс *na-* / *pa-* в обох мовах вносить до семантики дієслова сему 'тривалість, багаторазовість дії'. В польській мові цей префікс додає також до основного значення сему – 'дія, спрямована на кількох об'єктів', якої немає в семантичній структурі українського дієслова.

За допомогою префікса *po-* / *ro-* утворюються лексеми з такими значеннями: *помучити* 1. «мучити якийсь час». 2. «муками довести до знемоги всіх чи багатьох» [10, VII, 137]; *потęczyć* 1. «знущаючи, катуючи, вбити багатьох осіб» ('znęcając się, torturując, zabić wiele osób'). 2. «стати причиною чийогось фізичного виснаження» ('spowodować czyjeś zmęczenie fizyczne'). 3. розм. «надокучати комусь, стомлювати психічно, іноді фізично» ('naprzykrzając się komuś, znużyć go psychicznie, czasami też fizycznie') [5, III, 331].

Як бачимо, польське дієслово *potęczyć* зберігає основне значення мотивуючого слова. Додатковою спільною семою, внесеною префіксом *po-* / *ro-*, є 'дія, спрямована на кількох об'єктів'. Крім того, українське дієслово *помучити* має у своїй семантичній структурі ще сему 'дія, обмежена в часі', що не спостерігається в польському дієслові з таким же префіксом, а в лексичному значенні останнього спостерігаємо сему 'вбити, довести до смерті'.

Спільна додаткова сема 'вбити, довести до смерті' з'являється в дієсловах, утворених за допомогою префікса *za-* / *za-*: *замучити* – *замучувати* 1. «катуванням, тортурами доводити кого-небудь до смерті, загибелі». 2. «знесилювати, доводити до виснаження, примушувати страждати» [10, III, 226]; *zатęczyć* – *zатęczać* 1. «завдаючи мук, катуючи когось, щось, позбавити (позбавляти) життя; закатувати» ('męczyć, torturując kogoś, coś, pozbawić (pozbawiać) go życia; zakatować (katować)'). 2. «довести когось, щось до втрати сил, до межі витривалості, сильно когось змучити; замучити» ('doprowadzić (doprowadzać) kogoś, coś do utraty siły, do kresu wytrzymałości, bardzo kogoś zmęczyć (męczyć); zadręczyć (zadręczać') [5, IV, 824].

Спільними для семантики названих лексем виступають також семи 'знесилювати', 'доводити до виснаження' і 'примушувати страждати', що відповідають основному значенню мотивуючих дієслів, хоча, на нашу думку, в семантичній структурі аналізованих слів визначальними є семи 'знесилювати', 'виснажувати', що передають більш інтенсивну дію, ніж 'примушувати страждати'.

Більшою інтенсивністю дії, порівняно з основним спільним значенням дієслів *мучити* і *мęczycь*, характеризуються також дієслова, утворені за допомогою префіксів *з-* / *z-*, *ви-* / *wy-*: *змучити* – *змучувати* «позбавляючи сил, стомлювати, виснажувати фізично. // Доводити до тяжкого морального стану, примушуючи страждати» [10, III, 635]; *zmęczycь* 1. «спричинити вичерпування, ослаблення, погане самопочуття як наслідок фізичного, психічного або розумового зусилля; замучити, замордувати, стомити» (*spowodować wyczerpanie, osłabienie, złe samopoczucie jako następstwo fizycznego, psychicznego lub umysłowego wysiłku; umęczycь, umordować, znużyć*). 2. *розм.* «зробити щось із зусиллям, закінчити якийсь важке заняття, замучитися, замордуватися» (*zrobić coś z wysiłkiem, skończyć jakąś czynność z trudem, męcząc się; zmordować*) [5, IV, 1032]; *вимучити* – *вимучувати* 1. «украї знесилювати кого-небудь, завдаючи фізичних або душевних мук». 2. «домагатися чого-небудь, мучачи когось. // Видобувати що-небудь із муками, з надмірними зусиллями. *Образно» [10, I, 437]; *wymęczycь* *розм.* а) «вичерпати чийсь сили, когось сильно змучити заняттями тривалими або такими, що повторюються багато разів» (*wyczerpać czyjeś siły, bardzo kogoś zmęczycь długotrwałymi lub wielokrotnie powtarzanymi czynnościami*) б) «зробити, виконати щось з великими зусиллями, після довгих старань» (*zrobić, wykonać coś z wielkim trudem, wysiłkiem, po długich staraniach*) [5, IV, 629].

Основні значення наведених лексем - «знесилювати кого-небудь» та «зробити, виконати щось з великим зусиллям, після довгих старань» – є спільними, хоча мають різну сферу використання. Зокрема, польське дієслово *zmęczycь* у другому значенні і слово *wymęczycь* вживаються з позначкою «розмовне».

Шляхом додавання префікса *пере-* / *prze-* утворилися дієслова *перемучити* і *przemęczycь* з такими лексичними значеннями: *перемучити* 1. «змучити всіх чи багатьох». 2. «дуже змучити; змучити ще раз, повторно або заново, по-іншому» [10, VI, 233]; *przemęczycь* – *przemęczać* 1. «перевантажити когось, щось роботою, зусиллями, дати комусь виконати непосильну працю, занадто змучити» (*przeciążyć (przeciążać) kogoś, coś pracą, wysiłkiem, dać (dawać) komuś do wykonania pracę ponad siły, nadmiernie zmęczycь (męczycь)*). 2. «провести якийсь час за заняттям, що мучить, у вимушеній ситуації, мучачись чимось, пережити важкий період» (*spędzić jakiś czas na męczącym zajęciu, w męczącej sytuacji, męcząc się czymś, przetrwać trudny okres*) [5, III, 694].

Названі лексеми зберігають основне значення мотивуючих дієслів, але префікс додає різні семантичні відтінки. Зокрема, українське дієслово *перемучити* має додаткові семи 'дія, спрямована на кількох об'єктів' та 'інтенсивна або повторювана дія'. До основного значення польського дієслова додаються семи 'інтенсивна дія' і 'дія, обмежена в часі'.

У польській мові є дієслово *uwięzić*, утворене за допомогою префікса *u-*, що не має морфологічного відповідника в українській мові. Воно подається з позначкою «книжне» і вживається з такими лексичними значеннями: *uwięzić* 1. *кн.* «довести когось до стану виснаження, ослабленості, викликати змученість, втому фізичну або психічну; змучити» (*doprowadzić kogoś do stanu wyczerpania, osłabienia, wywołać zmęczenie, zniżenie fizyczne lub psychiczne; zmęczyć*). 2. *підн.* «мучачи, катуючи, позбавити когось життя; замучити» (*męcząc, torturując pozbawić kogoś życia; zamęczyć*) [5, IV, 238].

Як бачимо, порівняно з основним значенням дієслова *męczyć* «завдавати комусь муки; бути причиною фізичних або моральних страждань», розглянута лексема має додаткову сему «позбавити когось життя».

В українській мові, на відміну від польської, від дієслова *мучити* можуть утворюватися похідні шляхом додавання інших префіксів, а саме: *до-*, *при-*, *про-*, а також шляхом подвійної префіксації (*попо-*, *поза-*). При цьому дієслово *домучити* має додаткову сему «інтенсивності дії» й означає: «муками довести кого-небудь до повного знесилля, до загибелі» [10, II, 367]. Сема «інтенсивна і тривала дія» наявна в семантичній структурі дієслова *попомучити*: «мучити тривалий час; помучити добре» [10, VII, 219]. Дієслово *промучити* – *промучувати*, крім основного значення, має додаткову сему «дія, обмежена в часі»: 1. «завдавати кому-небудь мук, страждань». 2. «мучити якийсь час» [10, VIII, 239]. Лексема *примучити* характеризується семою «неповний вияв динамічної ознаки»: 1. «трохи намучити». 2. «замучити» [10, VII, 683]. Форма *позамучувати* містить додаткову сему «дія, спрямована на кількох об'єктів»: «замучити всіх чи багатьох» [10, VI, 793].

Як засвідчує наведений матеріал, частина проаналізованих префіксальних дієслів доконаного виду має відповідники недоконаного виду, семантика яких відрізняється тільки значенням завершеності / незавершеності дії. Утворюються вони шляхом суфіксації: *замучити* – *замучувати*, *змучити* – *змучувати*, *вимучити* – *вимучувати*, *домучити* – *домучувати*, *промучити* – *промучувати*, *zamęczyć* – *zamęczać*, *przemęczyć* – *przemęczać*.

Отже, основним значенням українського дієслова *мучити* і польського *męczyć* є «завдавати комусь муки; бути причиною фізичних або моральних страждань». За допомогою префіксів *ви-*, *до-*, *з-*, *за-*, *на-*, *пере-*, *по-*, *при-*, *про-* в українській мові та *па-*, *ро-*, *prze-*, *u-*, *wy-*, *z-*, *za-* в польській утворюються похідні з такими додатковими семами: «тривалість, багаторазовість дії» (*намучити* – *namęczyć*), «дія, спрямована на кількох об'єктів» (*namęczyć*, *помучити* – *pomęczyć*, *перемучити*, *позамучувати*), «дія, обмежена в часі» (*помучити*, *przemęczyć*, *промучити*), «інтенсивна дія» (*przemęczyć*, *домучити*), «інтенсивна або повторювана дія» (*перемучити*),

‘інтенсивна і тривала дія’ (*попомучити*), ‘неповний вияв динамічної ознаки’ (*примучити*), ‘позбавити когось життя’ (*потęczyć*, *замучити* – *zatemczyć*, *итęczyć*), ‘знесилювати’, ‘доводити до виснаження’, ‘примушувати страждати’ (*замучити* – *zatemczyć*, *змучити* – *zтęczyć*, *вимучити* – *wутęczyć*).

Поza увагою цієї наукової розвідки залишилися похідні від розглянутих дієслів середньо-зворотнього стану, а також детальне вивчення функціонування досліджуваних одиниць в обох мовах, що є метою майбутніх досліджень.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Bańkowski Andrzej. Etymologiczny słownik języka polskiego. – Т. 2. L-P. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000. – Т. 2. L-P. – 977 s.
2. Brückner Aleksander. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1989. – 806 s.
3. Słownik etymologiczny języka polskiego / Wiesław Boryś. – Kraków: Wydawnictwo literackie, 2005. – 864 s.
4. Tokarski Jan. Czasowniki polskie. Formy, typu, wyjątki. Słownik. – Warszawa: Wydawnictwo S.ARCTA, 1951. – 288 s.
5. Uniwersalny słownik języka polskiego: W 4 t. / Pod red. Stanisława Dubisza. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003.
6. Zmarzer Wanda. Charakterystyka semantyczna czasowników stanu psychicznego w języku rosyjskim i polskim // Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego. – Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1985. – 179 s.
7. Етимологічний словник української мови: У 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Редкол. О.С. Мельничук (гол. зед.) та ін. – К.: Наук. думка, 1989. – Т. 3. – 552 с.
8. Карпіловська Є.А. Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями. – К.: Укр. енциклопедія, 2002. – 912 с.
9. Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1958. – 1284 с.
10. Словник української мови: В 11 т. / НАН України; Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. – К.: Наук. думка, 1970-1980.
11. Чепуріна І. Емотивні дієслова як база іменного словотвору (семантико-функціональний аналіз): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Таврійськ. нац. ун-т імені І.В. Вернадського. – Сімферополь, 2003. – 20 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Наталія Гримайло – аспірантка Університете ім. Марії Кюрі-Склодовської, Люблін, Польща.

Наукові інтереси: історична та сучасна морфологія, порівняльне мовознавство, українська і польська діалектологія.